

SAYI 37 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

İstanbul'un Eminönü Semti XVII. Yüzyılda mı İslâmlaştırıldı?

*Abdülkadir Özcan**

Marc David Baer: *IV. Mehmed Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, trc. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 2010, 431 sayfa. / Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe, Oxford University Press, 2008), x + 332 sayfa.

Önsöz yerine uzunca bir teşekkür faslıyla başlayan eserin “Benliğin, Ötekilerin ve Kutsal Mekânın Dinsel Dönüşümü” başlığı altındaki giriş kısmında (s. 15–54) araştırmacı IV. Mehmed döneminde ihtida ve Allah yolunda savaş gibi konulara temas eder. İlk Bölüm'de (s. 55–67) Sultan İbrahim'in katli ve oğlu Mehmed'in cülûsu, saltanatının buhranlarla dolu on yılı; II. Bölüm'de (s. 72–110) sık sık sadrazam değişiklikleri ile saray kadınları arasındaki iktidar mücadeleleri ve malî sıkıntılar üzerinde durur. İslâm'ın “emr bi'l-ma`rûf nehy ani'l-münker” prensibinin başlık yapıldığı III. Bölüm'de (s. 108–130) Kadızadeliler meselesi, mu-tasavvıflar ile Fıkıh erbabı arasındaki tartışmalar ve nihayet Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti ile başlayan güçlü iktidar döneminden söz edilir. “İstanbul'un İslâmlaştırılması” başlığı altındaki IV. Bölüm'de (s. 137–166) 1660 yangını sonrasında gayri müslim yerleşim yerlerinden günümüz Eminönü Meydanı'nın fethi ve İslâmlaştırılması ve burada bir cami yapılmasından; “Dindarlığa Dönüş” başlıklı V. Bölüm'de “dinsel dönüşümün nüfuzlu aracısı” olarak nitelenen Vaiz Vanî Efendi'nin Sultan Mehmed üzerindeki etkilerinden; tasavvuf erbabına yapılan

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Ü., Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

hücumlardan, meyhanelerin yıkılışı ve içki ticaretinin yasaklanmasından bahsedilir. VI. Bölüm'de (s. 196–218) Dönme veya Avdetî olarak bilinen gizli Yahudilerin pîri Sabatay Sevi'nin zuhuru, faaliyetleri ve güya İslâmlaşması ile Hayatizâde gibi saray hekimlerinin müslümanlaştırılmalarından söz edilir. Gazi olarak nitelenen IV. Mehmed dönemi fetihlerine ayrılan VII. Bölüm'de (s. 225–252) Kandiye'nin fethi ve buradaki ihtidalar üzerinde durulur. VIII. Bölüm'de (s. 258–276) “Orta ve Doğu Avrupa'da Gazâ” başlığı altında Kamanîçe ve Çehrin'in fetihleri söz konusu edilir. IX. Bölüm'de (s. 282–312) “Mühtedi Avı” başlığı altında Avcı Mehmed'in av sırasındaki münferit ihtida olayları konu edilir ve bu padişah “ihtida avcısı” olarak nitelenir. X. Bölüm'de (s. 317–346) başarısız 1683 Viyana Muhasarası'nın sebepleri arasında Vanî Mehmed Efendi'nin rolü, kuşatmanın seyri ve sonucu üzerinde durulduktan sonra, yine padişahın huzurunda münferit ihtida hadiselerine yer verilir. Son bölümde ise (s. 351–365) “IV. Mehmed'in Hayatı ve Mirası” başlığı altında av tutkusunun bu gazi padişahın kendi sonunu getirdiği sonucuna varılır. Eserin Sonuç kısmında (s. 368–376) “Müslüman Hükümdarlar ve İhtida Süreci” başlığı altında, IV. Mehmed'in çağdaşlarından Safevî hükümdarı II. Abbas ile Babürlü hükümdarı Evrengzib'in benzer faaliyetleri; “Sonsöz” olarak ise (s. 379–383) “Geçmişin Sessizlikleri ve İzleri” başlığı altında IV. Mehmed'in vefatından sonra bıraktığı izler; Merzifonlu'nun hazin akıbeti ve Sabatay Sevi hareketinin devamlılığı üzerinde durulur.

Biz eserin tamamı üzerinde duracak değiliz. Sadece sondaj usulüyle en bariz ve çarpıtılmış hususlara dikkat çekilmekle yetinilecektir. Araştırmacının, çalışmasını IV. Mehmed ağırlıklı yaparak fütuhâtı –ki bunlar son fetihlerdir- doğrudan ona mal eder tarzda ele alması ilk dikkati çeken husustur. Halbuki uzunca bir süredir seferlere, serdarîkrem sıfatıyla sadrazamların kumanda etmekte olduğu göz ardı edilmemelidir. IV. Mehmed döneminin fetihlerinde birinci derecede söz sahibi şüphesiz Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu ve halefi Fazıl Ahmed Paşa'dır. Zira Köprülü Mehmed Paşa'nın zamanında müellifin zannettiği gibi (s. 126 vd.), fetih değil istirdat söz konusudur. Bozcaada, Limni ve Semadirek adaları ile Yanova kalesi geri alınmış; Çanakkale Boğazı Venedik işgalinden kurtarılmıştır. Asıl fetihler Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yapılmış; bunların dışında 1678 yılında Çehrin'in alınması ise Osmanlı'nın Avrupa'daki son fethi olmuştur. Kaldı ki, bu başarının kumandanı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı da Köprülü ailesinden veya ekolünden saymak gerekir. Unutulmamalıdır ki, Köprülü ailesini iş başına getiren de “Devletin Direği” olarak nitelenen Valide Hatice Turhan Sultan'dır.

Eserde dikkati çeken bir başka husus, Orta Avrupa’da fethin nasıl olabildiğidir. Zira Kur’ân’da da geçen bir ifade olan “fetih” kavramı ile gayrı müslim ülke ve şehirlerin İslâmiyet’e açılması ve orayı İslâm devleti idaresine almaları kast edilirdi. Bu durumda, zaten İslâm devleti –ki Osmanlı kendisini genelde böyle niteler- idaresinde bulunan yer veya yerler için fetih söz konusu olamayacağı aşikârdır. Osmanlı Avrupası ibaresinden de Osmanlı idaresindeki topraklar anlaşıldığına göre, buralarda fetihten ne kastedilmek istendiği anlaşılammaktadır. Bir ülkenin veya bir şehrin gayrı müslim yerleşim yeri olarak nitelendirilmesi, sakinlerinin diniyle belirlenemez. Kaldı ki, XVII. yüzyıl Eminönü’sünde sadece Yahudiler değil, Hıristiyan Rum ve Ermeniler ile müslümanlar da yaşıyordu. Yahudi vatandaşların Hasköy’e yerleştirilmeleriyle bu defa Hasköy’ün gayrı müslim toprağı olduğu sonucu çıkar ki, bu da ancak saçmalık olarak nitelenebilir. 1453 fethinin ardından İmparatorluğun dört bir yanından iskâna tabi tutulan şehir gayrı müslim toprağı haline mi getirildi? Aynı dönemde Edirne’den Eminönü’ne getirilerek iskân edilen Yahudiler, bu defa görülen lüzum üzerine bir başka semte nakledilmişlerdir.

Ağırlıklı olarak Eminönü’ndeki Yeni Cami ve Külliyesi’nin Yahudi yerleşim bölgesinde inşasıyla ilgili söz konusu edilen eserden önce, bir başka araştırmacı olan Lucien Thys-Şenocak tarafından kapsamlı bir çalışma yapıldığı ve Baer’in de bunu gördüğü anlaşılmaktadır (“The Yeni Valide Complex at Eminönü”, *Mu-karnas*, 15 (1998), s. 63-68 ve *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Baniler*, trc. Ayla Ortaç, İstanbul 2009). Burada da yer yer aynı yaklaşım sezilmekte ise de, konuya daha insaflı yaklaşılmıştır.

Yukarıda denildiği gibi, fethi müteakip Eminönü’ne Edirne’den Yahudi aileler getirilmiş ve iskân edilmişti. Bu iskân siyasetini Osmanlılar’ın kuruluş yıllarından itibaren uyguladıkları bilinmektedir. Kaldı ki, istisnaî olarak Girit ve Kamanıçe alındıktan sonra geleneksel iskân politikası uygulanmamış, sadece bazı kiliseler camiye çevrilmiştir. Bu da İslâmî bir geleneğin tatbikinden ibarettir. Eminönü’nün sakinleri İslâm devletiyle zimmet akdi yapmış Osmanlı vatandaşlarıdır. Süleymaniye, Sultanahmet ve diğer büyük cami ve külliyelerin inşaat alanları kamulaştırılırken de aynı uygulama söz konusudur. Şenocak’ın da belirttiği gibi Turhan Sultan bir süredir İstanbul’da bir cami yeri arıyor, fakat geniş bir mekân bulamıyordu. Hatta bir ara Haseki Külliyesi civarındaki Cerrahpaşa Camii’ni onartması söz konusu olmuş (Şenocak, s. 221), fakat o buna yanaşmamıştı. 1660 büyük İstanbul yangını Eminönü ve civarını kül edince, yaklaşık yarım asır önce Safiye Sultan’ın büyük zorluklarla Mimarbaşı Davud Ağa’ya attırdığı temeller ortaya çıkmış, üstelik çevresinde geniş bir alan oluşmuştu. *Vakfiye*’sinden anlaşıldığına göre Valide Turhan Sultan burada oluşan arsalardan bazısına yüksek paralar

(esmân-ı gâliye) ödeyerek, kimisine de başka semtlerde yer göstererek razı etmiş ve mekânı mülkiyetine almıştır. *Vakfiye*'de; Balıkpazarı'na bitişik 4 adet börekçi fırınından, kemerli dükkânlardan, boş arsalardan; Mahmud Paşa Mahallesi'ndeki Hüseyin Efendi Sarayı'nın; Kaftanî Hacı Recep'in; Azaplar Mahallesi'ndeki Saçlı Mehmed Dede evinin; Gümrük Emîni Ali Ağa'nın evinin arsalarından da söz edilmesi, sadece yahudilerin değil, müslümanların gayrı menkullerinin de istimlâk edildiğinin göstergesidir.

IV. Mehmed döneminde İstanbul'un İslâmlaştırılması! (s. 137 vd.) ne demek? İstanbul gayrı müslim mülkü mü idi ki İslâmlaştırılsın! Fethi müteakip buraya İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden ırk ve din ayrımı gözetilmeden müslüman ve gayrı müslim aileler getirtilip iskân edilmiş iken, pek çok kilise ve havra da eski işlevinde bırakılmıştı.

Eminönü'nde cami inşasını ilk başlatan kişi bir valide sultan olan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'dır (ö. 1605). Burada meskûn çoğunluğu yahudi, kısmen hıristiyan ve müslüman ailelerin mülkleri para karşılığı istimlâk edildikten sonra 1598 yılında caminin temelleri atılmış, ancak peş peşe gelen dönemin sadrazamı Hadım Hasan Paşa'nın azli, Mimarbaşı Davud Ağa'nın ölümü veya katli gibi olaylar inşaatın ağır yürümesine yol açmış; deniz kenarında olması hasebiyle karşılaşılan zorluklara, özellikle malî sıkıntıların da eklenmesi ve bazı tepkilerin ortaya çıkması; birkaç yıl sonra III. Mehmed'in vefatıyla Safiye Sultan'ın valide sultanlığının sona ermesi ve 1605'te onun da ölmesi eklenince inşaat durmuştur. Yarım asırdan fazla olduğu gibi kalan, zamanla üzeri toprak ve otlarla dolan temeller 1660 büyük İstanbul yangınında ortaya çıkmıştır. Zaten bir cami yaptırma düşüncesinde olan Valide Hatice Turhan Sultan, Safiye Sultan'ın tamamlayamadığı eski projesini uygulamaya koymuştur. Fakat Turhan Sultan da aynı zorluklarla karşılaşmış, mahallin sakinleri istimlâke karşı çıkmışlardır. Fakat Turhan Sultan'ın kararlılığı ve değerinin iki misli yapılan ödemelerle caminin yeri belirlenmiştir. Tarihte benzeri görülmemiş bir şekilde iki defa hem de iki misli olarak istimlâk bedeli ödenen Yahudi yerleşimciler Hasköy semtine nakledilerek burada kendilerine evler verilmiş, ayrıca ömür boyu vergiden muaf tutulmuşlardır.

Osmanlılar İslâmlaştırma için hiçbir dönemde zor kullanmamışlar, İslâm dininin zimmet akdi prensibine bağlı kalmışlardır. Yoksa Balkanlar'ın ve Osmanlı Avrupasının tamamı müslüman olurdu. Bilakis 1683 Viyana bozgunundan sonraki yıllarda bir başka Köprülü olan Fazıl Mustafa Paşa Osmanlı Avrupasında gayrimüslimlerin ihtiyaç duydukları dinî binalar yapmalarına müsaade ederek

hoşgörünün en güzel örneğini vermiştir. Bu hususta Dimitri Kantemir'in Osmanlı tarihinde bilgiler vardır. Bu durumda Mustafa Paşa için, Osmanlı topraklarını hıristiyanlaştırdı denilir mi? Osmanlılar İslâm'ı teşvik sadedinde “müellefe-i kulûb denilen İslâmî ve Kur'ânî geleneğe bağlı kalarak istimâlet siyasetini uygulamışlardır. Camiye, cumaya bile gitmediği ifade edilen (s. 347) IV. Mehmed'in on binlerce hıristiyanı ne zaman ve nerede müslüman olmaya zorladığı doğrusu merak konusu.

Zaman zaman aynı dönem Avrupasına da atıfta bulunarak Reform sonrası bazı hükümdarların bütün tebaasını kendi mezhebine döndürmeye çalıştığının farkında olan araştırmacının, Osmanlı padişahı için, “zalim İslâm egemenliğinin tipik bir örneği” (s. 374) olarak nitelemesini anlamak mümkün görülmemektedir.

Sık sık dile getirilen, “devşirmelerin müslümanlaştırılması” (s. 252) meselesinin de her hangi bir mesnedi yoktur. Bunlar devletle zimmet akdi yapmış hür Hıristiyan ailelerin hür oğulları olup, genelde askerlik hizmeti için büluğ yaşından önce toplandıkları; bu sırada da her hangi bir dinle mükellef olmadıkları görmezlikten gelinmemelidir.

Bir yerde Osmanlı Avrupasında en önemli ihtida aracısının kadılar olduğunu (s. 370) yazan araştırmacı, Balkanlar'ın ve adaların daha kuruluş yıllarından itibaren Türk dervişleriyle meskûn olduğu gerçeğini bilmiyor olamaz. Vaizler hemen her dönemde halka nasihatte bulunmuşlar, hatta II. Mustafa devrinde Şeyhülislâm Seyyid Fezullah Efendi Rumeli'ye gezici vaizler göndererek müslüman halkı bilgilendirmeye çalışmıştır.

IV. Mehmed'in, Edirne'yi fetih ve İslâmlaştırma çabasının bir sonucu olarak payitaht yapmasının (s. 232-233, 369) ise gerçekte bağlantısı yoktur. 7 yaşında tahta çıkan bu padişahın mübtela derecesindeki av merakı dönemin tarihçileri tarafından ittifakla belirtilmiş; Edirne'yi de av alanlarına yakınlığı dolayısıyla tercih ettiği vurgulanmıştır. Av tutkusundan ve dinî gevşekliğinden dolayı tahttan indirilen IV. Mehmed için, “kendini hıristiyan kutsal mekânı müslüman kutsal coğrafyaya dönüştürmeye adanmış dindar bir padişah” (s. 353) denebilir mi? Evet, Sultan Mehmed diğer padişahlar gibi değil cuma namazları, vakit namazlarını da kılan mütedeyyin bir padişah idi, fakat kimseyi zorla İslâmlaştırmamıştır. Bu arada IV. Mehmed'i at sırtında Viyana'ya zaferle girme beklentisinde biri olarak, Habsburg şehrini alıp Osmanlı tarihinin önde gelen gazileri arasında hatırlanmasına neden olmak” (s. 317 vd.) gibi ifadeler mesnedden yoksun söylemler olarak gözükmektedir. Zira bu padişahın, dönemin güçlü vaizi Vanî Mehmed Efendi'nin teşviklerine rağmen 1664'te imzalanan Vasvar Antlaşması'nın şartlarına bağlı olduğu, Merzifonlu'yu sadece Komorn

ve Raab (Yanikkale) kalelerini geri almakla görevlendirdiği, hatta ordunun Viyana'ya yöneldiğini duyunca, “kastımız Yanık ve Komorn idi. Beç Kalesi dilde yoktu. Paşa ne acib saygısızlık edip bu sevdâya düşmüş! Hoş imdi Hak teâlâ âsân getüre. Lâkin mukaddem bildireydi rızâ vermezdim” diyerek şaşkınlığını belirttiği bilinmektedir.

Avlanma sırasında bazı hıristiyanların müslümanlaştırılması girişimleri (s. 282-289) münferit hadiseler olup, sayısız ihtida (s. 351) söz konusu değildir.

Kadızedeliler'e mal edilen “emr bi'l-ma`rûf nehy ani'l-münker”, İslâm devletlerinin, bu arada Osmanlı Devleti'nin hemen her devrinde tatbiki çalışılmış bir prensiptir. Dahilde din değiştirme hususunda hiçbir zorlama olmamıştır. Kaldı ki, bu uygulamanın devleti cizye vergisi gibi bir vergiden mahrum bırakması da söz konusudur.

Aslında Mesih olarak zuhur ettiği bilindiği halde Sabatay Sevi'nin peygamber olarak tanıtılması da ilginçtir (s. 196 vd.). Asıl ilginç olanı, Sevi'nin da güya zorla İslâmlaştırılmasıdır. Müellifin de belirttiği gibi onun İslâm'ı seçmesi görünürde olmuş; daha sonra ortaya çıkan ve Avdetiler, Dönmeler ve Selanikliler denilen gizli Yahudiler bu olaydan sonra türemiştir. Bunların, özellikle Selanik kökenlilerin yüzyıllarca çoğalarak varlıklarını sürdürdükleri, hatta iktidara oynadıkları malumdur.

Diğer bilgi yanlışlıklarına gelince;

1. Kâtib çelebi ile Solakzâde'nin eserlerini hükümdara sunmaları (s. 75) söz konusu değildir.
2. Abdurrahman Abdi Paşa resmî bir vak'anüvis (s. 174) olarak değil, padişahın şahsına bağlı bir ruznameci olarak değerlendirilmelidir.
3. Mevlit kutlamalarının bir Osmanlı âdeti olduğu doğrudur. Fakat bu gelenek IV. Mehmed döneminde başlamamıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri vardı ve III. Murad döneminde resmî bir statü kazanmıştır.
4. Çehrin seferi 1673 yılında (s. 182) değil, İngilizce aslında belirtildiği gibi (s. 112) 1678 senesinde yapılmıştır.
5. Müellifin bibliyografya ve dipnot atıflarında bazı tutarsızlıklar söz konusudur. Bazan müellif yerine naşiri ön plana çıkarırken, bazan da naşirden hiç söz bile etmeden çalışmasını kullanabilmektedir.

6. Teşrifatçıbaşı Ahmed Ağa'nın eserinin Almanca tercümesini Türkçe'ye çevirenin adı Esat Nermin olduğu halde eserin aslında ve tercümesinde ısrarla Esat Nermin diye zikrinin ise (s. 348 ve pek çok yerde) hiçbir mazzereti yoktur.
7. Yıllar önce Yeni Cami Külliyesi hakkında ciddi bir araştırma yapan Ş. Tekindağ merhumun ("XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Abide: Yenice Cami Külliyesi", *Tarih Dergisi*, sayı: 28-29, s. 167-183) adlı makalesinin Baer'in çalışmasının hiçbir yerinde gözükmemesi önemli bir eksikliklerdir.
8. 1683 bozgunu sırasında Sancak-ı Şerif'i kurtarmak isteyen kişi Osman Ağa (s. 334) değil, Hasan Ağa olmalıdır.
9. Tarihçi Solakzade'nin nisbesi "Hemdanî" (s. 357) değil, Hemdemî'dir.
10. Tarihçi Mustafa Ali (s. 76-78, 150) değil, Mustafa Âli olmalıdır.
11. Türk cihan hâkimiyeti idealini sembolize eden kavram "altın elma" (s. 322 ve türlü yerler) değil, Kızıl elma'dır.
12. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın amcası (s. 325) değil, kayın biraderidir.
13. Silivri civarındaki çiftliğin adı "yapacağı" (s. 344) değil, "Yapağcı" veya "Yapağca" menzildir. Keza günümüz Yalova'sının eski adı Yaylakabad (s. 344) değil, Yalakâbâd'dir.
14. *Vekayinâme* müellifi Abdi Paşa Girir'te (s. 361) değil, Sakız'da vefat etmiştir.
15. S. 319'da Hazreti Peygamber'e ait sözler için âyet demesi müellifin âyetle hadîsi karıştıracak kadar İslâmî bilgiden yoksun olduğunun göstergesidir.
16. Sultan İbrahim, Osmanlı tarihinde öldürülen ilk padişah değildir (s. 358). İlk maktul hükümdarın II. Osman olduğu malumdur.
17. IV. Murad'ın 1635'te gerçekleştirilen Revan seferine katılan vaiz Vanî Mehmed Efendi (ö. 1683) değil (s. 115), meşhur Kadızâde Üstüvanî Mehmed Efendi'dir (ö. 1635).

Sonuç olarak, akademik bir çalışma olma iddiasıyla kaleme alınmış olan *IV. Mehmed Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih* adlı eser indî mütalaalar içermesi, Osmanlı arşiv ve kaynaklarını tarafı yorumlayarak gerçekleri saptırması,

meselere sübjektif bir zaviyeden bakması yanında, yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı üzere pek çok bilgi yanlış içermesi; bazı ilmî çalışmaların dikkate alınmaması; kimi eserlerin bilimsel neşirleri yapıldığı halde ısrarla yazmalarının kullanılmaya kalkışılması; bazı neşirlerin hazırlayıcıları görmezden gelinirken kimilerinin de adeta müellif gibi gösterilmesi şeklinde teknik problemler ihtiva etmesi yüzünden ciddî bir araştırma ürünü olarak ortaya çıkmış bir çalışma olduğu düşüncesini verememektedir.